

**ВБИВСТВО ГОЛОДОМ:
ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Ніколаєнко В. М.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-0493-3425
nikolaenkov006@gmail.com*

Ключові слова: Голодомор,
специфіка, тема, субтема,
осмислення.

Предметом наукового інтересу у статті є тема Голодомору 1932–1933 рр., яка знайшла художню репрезентацію у творах українських письменників упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Попри те, що тема Голодомору позначена інтердисциплінарним підходом у вивченні й все частіше становить науковий інтерес дослідників у галузях історіографії, соціології, соціальної психології, антропології, політології, статистики, літературознавства, лінгвістики, культурології тощо вона не втрачає своєї актуальності. Специфіка аналізованих творів визначається періодом написання, відмінностями поколінневого знання про Голодомор, жанром твору, художніми засобами й прийомами, хронологічними й просторовими вимірами та координатами. Наголошено, що художній реалізації теми геноциду голодом властиві трагізм, мотив смерті, зображення деструктивної поведінки персонажів значної кількості персонажів, руйнування духовних основ нації тощо. Письменницька обсервація геноциду голодом включає художнє освоєння документальних чи усних свідчень, що накладає відбиток на жанрову специфіку, просторові, сюжетні виміри творів. Оскільки село найбільше потерпало від Голодомору, сільський простір у літературі цього тематичного діапазону переважає, проте і роль міста в переживанні й осмисленні трагедії така ж важлива, бо воно збільшувало шанси на виживання. Важливу роль у освоєнні теми геноциду голодом відіграють питання національної травми й національного досвіду, набутого представниками обох статей і різних вікових категорій. Артикулюється думка, що за доволі таки значної кількості літературознавчих досліджень теми Великого голоду це питання залишається відкритим, потребує системного вивчення, а отже, є важливим і науково продуктивним.

MURDER BY STARVATION: THE TOPIC OF HOLODOMOR OF 1932–1933 YEARS IN UKRAINIAN LITERATURE

Nikolaienko V. M.

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0493-3425,
nikolaenkov006@gmail.com*

Key words: *Holodomor, specificity, theme, subtheme, comprehension.*

The subject of a scientific interest is the theme of the Holodomor of 1932–1933 years that was represented in Ukrainian literature of the second half of XX ct. and the beginning of the XXI ct. Despite the fact that the topic of the Holodomor is marked by an interdisciplinary approach to study and is increasingly of scientific interest to researchers in the fields of historiography, sociology, social psychology, anthropology, political science, statistics, literary studies, linguistics, cultural studies, etc., it does not lose its relevance. The specificity of chosen literature depends on the period of writing, difference between knowledge about the Holodomor among different generations, the writing genre, poetic and artistic methods, chronological and spatial dimensions and coordinates. It's emphasized that the genocide theme in fiction is characterized with the tragedy, the motif of the death, showing the destructive behavior of characters, ruining the spiritual bases of nation etc. The literary observation of the genocide by famine includes the artistic familiarisation of documentary or oral testimonies, which leaves an imprint on the genre specifics, spatial and plot dimensions of the works. Since the village suffered the most from the Holodomor, the rural space prevails in the literature of this thematic range, however, the role of the city in experiencing and understanding the tragedy is equally important, because it increased the chances of survival. The issues of national trauma and national experience acquired by representatives of both sexes and different age categories play an important role in familiarisation the topic of genocide by famine. Although there's a big amount of literature researches dedicated to the Great Famine theme, this question is still open and needs more essential discovering, therefore, it is very important and productive from the scientific point of view.

Британський історик Ерик Гобсбаум ХХ століття, котре, на його думку, охоплює 1914–1991 рр., назвав коротким. Наслідком Першої світової війни, якою і стартувала нова епоха, стало падіння Австро-Угорської, Німецької, Російської й Османської імперій, а кінцем – припинення існування СРСР і Східного блоку. «Епоха крайнощів»: війн, революцій, утвердження диктатур, повоєнного піднесення, утвердження і занепаду соціалістичних систем тощо [1], не обійшла й Україну, котра, будучи об'єктом інтересів інших держав, ставала плацдармом соціально-політичних катаклізмів. Особливо травматичними для українців стали 1932–1933 рр., коли на родючих чорноземах панував штучний голод, який мав трагічні наслідки не лише для демографічного,

а й для соціального, політичного, культурного, духовного вимірів. Тож тема Великого голоду в контексті сучасних наукових пріоритетів гуманітаристики, що концентруються навколо проблем пам'яті й постпам'яті, травми й посттравми, тоталітаризму й посттоталітаризму, геноцидів, є цікавою й науково продуктивною.

Обсервація Голодомору як явища фаміногенної політики СРСР [2] закладена українцями-емігрантами в розпал нищення населення України голодом нині має інтердисциплінарний характер, що полягає у синтезі знань і методологій історіографії, соціології, соціальної психології, антропології, політології, статистики, літературознавства, лінгвістики, культурології тощо, а також залученні напрацювань культури й мистецтва як

вітчизняних, так і зарубіжних. І якщо історіографія має чималий доробок з цієї теми (В. Васильєв, В. Гудзь, Т. Демченко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Дж. Мейс, С. Плохій, Ф.Е. Сисин, Т. Снайдер, Ф. Турченко, М. Царинник, Ю. Шаповал та ін.), то науковці інших галузей (Д. Блек, М. Шоу, Б. Кемпбелл, Д. Портер та ін. – соціологи; І. Жмурін, Е. Стауб, І. Чарни та ін. – соціальні психологи; А.Л. Гінтон, О. Кісь, Н. Шепер-Г'юз та ін. – антропологи; Ч. Альдертон, Д. Бар-Тал, Б.Е. Валентино, Н. Івчик, Л. Нагорна та ін. – політологи; А. Ассман – культуролог; Г.Дж. Каргас, І. Павленко, Я. Поліщук, О. Пухонська та ін. – літературознавці тощо) переважно концентрують увагу на студіях геноциду, пам'яті, травми, в контексті котрих Голодомор хоч і підлягає науковій рецепції, але не настільки масштабно, як того потребує.

Окрім зазначених дослідників літератури, що займаються зазначеними питаннями, є й такі, які предметно цікавляться Голодомором. Не претендуючи на вичерпний аналіз цієї категорії наукових розвідок, передусім відзначимо літературознавчий доробок Т. Конончук, яка досліджувала рецепцію Голодомору в різних жанрах фольклору України крізь призму художньої трансформації історичної правди [3] і котра цікавиться поетикальними та екзистенційними вимірами художньої літератури про голодні роки [4]. Ґрунтовною працею у сфері вивчення однієї з найтрагічніших сторінок української історії також є дисертація з питання анти тоталітарного дискурсу Голодомору у творах представників материкової та діаспорної української літератури ХХ ст. Н. Тимошук [5]. Упродовж останнього часу літературознавці активізували роботу в річці вивчення теми геноциду голодом. Діапазон їхніх досліджень доволі широкий, пов'язаний із поетикальними, генетичними, концептуальними, інтерпретаційними, рецепційними, стильовими тощо аспектами художніх творів про Голодомор, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані зі студіями геноциду, пам'яті, травми (А. Гурбанська, Г. Драненко, В. Марко, І. Набитович, В. Ніколаєнко, О. Проценко, В. Пахаренко, В. Пушко, Л. Романенко, О. Стадніченко, М. Стасик, О. Томчук, Т. Хом'як та ін.).

Однак незважаючи на доволі значний науковий набуток літературознавчої науки в питанні вивчення художнього освоєння дійсності 1932–1933 рр., усе ж таки він далекий від вичерпності, позначений спорадичністю, більш стійким науковим інтересом до одних творів (наприклад, В. Барки «Жовтий князь», У. Самчука «Марія» тощо) та ігноруванням інших (наприклад, Є. Гуцала «Співуча колиска з верболосу», Л. Кононовича «Тема для медитації» тощо), а також інертністю стосовно творів, якими поповнюється бібліотека про Голодомор.

Особлива ж роль у цьому питанні належить мистецтву, що виконує функції екзистенційної та художньої пам'яті [6, с. 7] і котре на сьогодні пропонує доволі розмаїту різномистецьку й різножанрову палітру творів про Голодомор, серед яких значне місце належить художній літературі [4, с. 40; 7, с. 331–333].

Література про Голодомор незалежно від родо-жанрової специфіки позначена трагічним пафосом і мотивом смерті. До прикметних типових рис епічних творів, а почасти й драматичних, долучається і використання директивних документів чи апелювання до них, травматичний досвід та зображення деструктивних поведінкових патернів переважної кількості персонажів, нівеляція духовного складника життєдіяльності людини тощо.

Корпус творів про Великий голод різниться часом написання (1933-ий, 30–40-их, 50-их, період застою (1964–1985), перебудова (1985–1991), перші роки незалежності України, сучасність); місцем проживання автора (регіони материкової України чи зарубіжжя); належності авторів до різних поколінь; генетико-генетичними параметрами; глибиною художнього осмислення теми й головне – специфікою її реалізації автором, яка і становить предмет нашого дослідження.

Об'єктом наукового інтересу в цій розвідці будуть епічні твори українських письменників різних поколінь: тих, кому довелося на власному досвіді пізнати Голодомор – романи А. Дімарова «І будуть люди» (1964–1968 цензурована версія, 2006 – повна), П. Загребельного «Тисячолітній Миколай» (1994), і тих, хто осягав і осмислював події 1932–1933 рр. через сприйняття чужого досвіду: Є. Гуцало «Співуча колиска з верболосу» (1991), Л. Кононович «Тема для медитації» (2004), С. Талан «Розколоте небо» (2014), Н. Доляк «Чорна дошка» (2014), Т. й О. Литовченків «Книга Жахиття. 1932–1938» (2018), І. Мельниченко й В. Геращенко «Живі. Всупереч» (2021).

Незважаючи на те, що в 1933 р. написана новела А. Любченка «Кострига», формування нарративу про Голодомор закладено першими публікаціями в ЗМІ та творами закордонних журналістів і письменників-емігрантів із України, які скористалися правом на свободу слова, котрого були позбавлені їхні колеги по перу вдома. Саме свободи слова бракувало письменникам материкової України, які про дражливі для тоталітарної системи теми говорили езоповою мовою або ж скупі й буденно, ніби між іншим, чи відтермінували їх мистецьку реалізацію, плекаючи задуми про повноцінні художні твори, як, наприклад, А. Дімаров, котрий згадував про тематичні обмеження за часів радянської влади [8, с. 6], шкодуючи, «що в такий

страшний час жив, коли не можна було правду писати, що був...» [9].

То ж не дивно, що в 60-х рр. першодрук роману «І будуть люди» радянська цензура дозволила із суттєвими скороченнями, які було поновлено під час його перевидання у 2006 р.

Твір А. Дімарова «І будуть люди» – велике соціально-побутове епічне полотно трагічної історії життя України 1917–1933 рр., яке за авторським задумом передбачало осмислення утвердження радянської влади й травматичних наслідків цього процесу взагалі й табуованої теми Голодомору зокрема. Уродженець Полтавщини, син заможного селянина Гарасюти й доньки священника Дімарова, врятований від заслання у Сибір шляхом зміни метричних даних і зміни місця проживання матері, написав роман, у якому знайшли відбиток і факти з життя родів Гарасют і Дімарових.

Композиційним стрижнем роману є сюжетна лінія Тетяни Світличної, яка упродовж усього твору щонайтисніше корелюється з історією власного роду й тривалий час – із сім'єю її чоловіка Оксена Івасюти, проте письменник тримає в полі зору й інших мешканців сіл Тарасівка, Хоролівка й хутора Іваськи.

Наслідуючи Панаса Мирного в його увазі до свого героя і його родоводу, автор знайомить із предками головних учасників подій до третього коліна, а історії другорядних персонажів за потреби деталізує. Тоді як ретроспективне «знайомство» з персонажами розширює хронологічні рамки твору аж до початку XVIII ст. – часу руйнування Запорозької Січі, – розкриває таємниці генетичного коду героїв та їхніх доль, топографічні координати, які виходять за межі згаданих вище населених пунктів і насамперед охоплюють територію Полтавщини, ширше – України, а в ретроспекціях – і різних регіонів царської Росії. Тож у романі репрезентовано калейдоскоп психотипів різних соціальних прошарків, таких як: селяни (бідняки, середняки й заможні, які за світоглядними ідеологічними домінантами 30-х рр. XX ст. класифікувалися як «куркулі» й «визискувачі»), сільська інтелігенція (священники, вчителі, лікарі), представники провладної номенклатури, різних рівнів силових структур.

Голодомор як заключний етап соціально-політичних процесів і катаклізмів, спрямованих на утвердження тоталітарної влади, у романі знаменують три символи як пророцтва біди [10]: сухих блискавиць без хмар і грому, які спалахували при самій землі [11, с. 697], як «знак суду і гніву Господнього» [10]; курки, що заспівала півнем і тріснутого сволока: «якраз перед жнивими тріснув сволок... Глибока звивиста тріщина побігла вздовж сволока від краю до краю» [11, с. 699].

Непосильні податки, обшуки, конфіскація зерна, продуктів, майна, арешти, заслання, голодні виснажені люди в пустих холодних хатах – класична формула художнього відтворення дійсності трагічних 1932–1933 рр., яка в кожному конкретному епізоді чи сюжетній лінії активує певні засоби зображення. Наприклад, конфіскація майна та виселення Оксена Івасюти разом із дітьми за межі Полтавщини супроводжується картиною прощання з вітряком, котрий «наче вийшов йому назустріч, наставивши крила для прощальних обіймів» [11, с. 725] і зображенням безсилля людини, яка постає в образі комахи, перед світом і долею: «довго в степовому безмежжі виднілися три цяточки – три безсилі комахи, що ледве повзли, приплеснуті невблаганною долею» [11, с. 726].

Власне про Голодомор автор переважно говорить узагальнюючи, передаючи фізичний і морально-емоційний стан обібраного, голодного, виснаженого, байдужого села, вдаючись до використання фольклору («На воротах серп та молот, / А у хаті – смерть і голод, / А на хаті один куль, / І то кажуть, що куркуль!» [11, с. 936]; епічного стилю зображення (наприклад, Божого Суду діда Хлипавки, на якому він звинувачує Сталіна за бажання знищити український народ, кличучи у свідки українців, котрі померли в голодних муках [11, с. 959–961]; матерів, які, відробивши норму на буряковій плантації, ділять свою нужденну пайку з дітьми [11, с. 946], порівнянням сільської тиші з цвинтарною [11, с. 938] тощо. В тому ж епічному стильовому, але вже вітаїстичному за емоційною наснаженістю ключі завершується твір, у епілозі якого йдеться про відродження села.

У романі П. Загребельного «Тисячолітній Миколай», з яким читач мав змогу ознайомитися лише через три роки після написання, історія Голодомору постає субтемою, оскільки часовий діапазон твору охоплює десять століть (від часів князя Володимира до 90-х рр. XX ст.) і репрезентує сім часових кіл, одним із яких є період 1932–1933 рр., котрими проходить головний герой твору, щоразу воскресуючи в новій соціальній іпостасі, але під одним і тим же ім'ям – Микола.

Реалізація субтеми відбувається в 2 етапи: відтворення Голодомору 1930-х рр., який головний герой пережив у дитинстві, та осмислення його кризь призму голоду як явища взагалі й голоду 1947-го зокрема. Перший етап – це картина дитячих вражень і відчуттів, які з часом втратили гостроту під впливом пережитих випробувань (Друга світова війна) й радянської ідеології. Другий – художнє свідчення осмислення глибини й тривалості трагічних віх в історії краю: «Матері наші звикли до голоду, бо народилися в ньому і жили в постійному очікуванні» [12, с. 54].

Страшні у своїй відвертості думки професора Черкаса про голод, котрий руйнує село, й нищівні суспільні процеси як у культурній, так і економічній сферах, що ведуть до тотального контролю з боку держави – нової форми національної кабали, яка починається із селянства [12, с. 71–80], не лише жахають головного героя, а й змушують переосмислити своє бачення історії нації і власної родини.

Реалії життя українських селян за часів Другої світової є основним предметом художньої обсервації Є. Гуцала в збірці «Співуча колиска з верболозу», яка, маючи підзаголовок «окупаційні фрески», засвідчує насамперед свою жанрову специфіку, що, з одного боку, формує «чуттєво-емоційне сприйняття окупаційної реальності, а з іншого – вказує на множинність її картин» [13, с. 174]. Говорячи про людське буття, яке за своєю суттю дуальне: добро і зло невід’ємні його складники, Є. Гуцало відвертий у розмові з читачем про трагічне ХХ століття, події першої третини якого не менш страшні, ніж середини 40-х рр. І саме у зв’язку з художньою обсервацією війни крізь призму дитячого сприйняття йдеться і про Голодомор (новели «Поминки», «Прокіп Дудка забалакав»), для якого вибрано форму звинувачення.

Наприклад, Корній Потуга («Поминки») зібрав переважно дружин тих, хто розкуркулював і реквізував хліб у його сім’ї, аби пом’янути близьких, розказати про смерть матері і сестри і нагадати (чи й уточнити деталі) про власну трагедію, до якої були причетні родичі поминальниць:

А твій Данило, – до тітки Степаниди каже, – і батька помагає тримати, і матір допитується... Мовляв, у чому хочеш признатися.

– Я того Данила не боронила і не бороню. Дідько з ним, з тим Данилом. А тільки ж хто виказав пашницю, закопану в садку? Сама Катерина й виказала! Хіба це не правда?

– Знаю, що правда. Тільки яка правда? Виказала, щоб порятувати батька, бо вони вже душили його. А Трохим хоч прибитий, а вже того щупа до рук пірвав, уже всадив батькові в крижі. Що залишалося матері? Виказала пшеницю. Але ні пшениці, ні батька. Все забрали! Батька в холодний погріб під сільрадою, а пшеницю на воза... [14].

Прокіп Дудка (фреска «Прокіп Дудка забалакав»), відчуючи наближення до земної межі, прощаючись із односельцями, нагадує їм про розкрадене життя свого роду під час колективізації та Голодомору, «каже всім правду... Ту правду, що таїв так довго за душею...» [14].

Оригінальним у своєму підході до осмислення Голодомору є роман Л. Кононовича «Тема для медитації», яке полягає насамперед у ретроспективному висвітленні подій 1933 р.: Голодомор постає в бабiniх розповідях про лиховісні

30-ті рр., що спливають у спогадах Юра, котрий повернувся в рідне село помститися причетним до нищення його роду. Позиція головного героя в цьому питанні категорична: і організатори, і виконавці масового вбивства людей голодною смертю винні, а отже, мають понести й відповідне покарання. До категорії винних, на думку автора, слід зараховувати й жертв геноциду голодом, що своєю віктимною поведінкою провокували злочини, понісши за це покарання смертю. Тож питання злочину і кари в романі прочитується в площині кат-жертва.

Жорстокість активістів не залишилася поза увагою жодного автора, який зважився взятися за тему Голодомору, проте в «Темі для медитації» цей аспект постає як питання патології психіки персонажа, на яке наштовхнули автора свідки: «У розповідях очевидців дуже часто повторюються свідчення про патологічні дії червоних активістів. Ці люди сміються там, де інші плачуть, танцюють там, де інші моляться, й узагалі вони все роблять навиворіт, причому без жодного логічного обґрунтування... Аж врешті я дійшов висновку: виходить, на початку хлібозаготівлі 1932 року серед сільського активу налічувалося від 30 до 40 відсотків психічно хворих людей, котрі відзначалися агресивною, садистською поведінкою!» [15, с. 172].

Тож активісти, члени партії, комсомольці (Дзякунка, Багрій, Вовчиця, трупар Гордій, Стояни дід і внук, Поліщук та ін.) у рецепції Л. Кононовича – садисти різних типів.

Осмилення травматичної теми Голодомору 1932–1933 рр. відбувається через тісне переплетення реального (головний герой Юр, його друзі, вороги, близькі, знайомі тощо) й ірреального (Ірій, Отхлань, Морана, діви-поляниці, нави, Кобиляча голова тощо), чому сприяє міфічний складник роману Л. Кононовича «Тема для медитації».

Роман С. Талан «Розколоте небо» тяжіє до традиційних творів із лінійною організацією композиції та сюжету, в центрі котрого – сім’я заможного селянина Павла Чорножукова, на прикладі поневірянь якої постає одна з трагічних сторінок життя на шляху побудови соціалізму не лише луганського села Підкопаївка, а й усієї України. Проте за зовнішньою традиційністю, яка на перший погляд має домінуючу позицію, криється цілком оригінальна авторська модель репрезентації теми Голодомору.

Хронологічні рамки твору (1929–1933) охоплюють колективізацію й розкуркулення, в ході педантичного опису котрих авторка паралельно розкриває сутність проекту «великих перетворень п’ятирічного плану, ухвалених партією» [16, с. 50] й гранично чітко артикулює життєві засади

українця, який, будучи за природною сутністю індивідуалістом, не мислить себе поза своїм господарством. Втрата землі для нього рівнозначна втраті власної сутності [17, с. 94], за збереження котрої кожен бореться по-своєму: Гордій Черножуков, захищаючи свою власність, спалює себе у власній хаті разом із сім'єю й худобою; Надія Черножукова також іде з життя добровільно в конфіскованій хаті, висловлюючи німий протест щодо цілковитого беззаконня й нищення людської гідності тощо. Картини Голодомору традиційно відтворюють катастрофізм ситуації, зміну фізичного і психоемоційного стану людини, здатність на тотальну жорстокість як жертви, так і ката, його комплекси й образи, врешті травматичну дію Голодомору на всіх його учасників. Попри це авторці вдається сказати про трагічний досвід своїх героїв нетрафаретно, вдаючись до використання сюжетних ходів і засобів. Зокрема, цьому сприяє використання епіграфів (не надто поширеного засобу в художній літературі про Голодомор) з поеми Є. Плужника «Галілей» й «Думи про голод» Є. Мовчана [16, с. 9], у яких сконденсовано головну ідею твору, тож рустикальний ідилічний початок роману для реципієнта є засобом контрасту, який корелює поняття «було / буде» і який підсилено рефренами. Одним із таких засобів повтору є пророцтво Уляниди щодо трагічних подій у переддень і розпал трагічних подій, яке часом виконує функції констатації факту (коли жінка, збожеволівши від голоду, вбила і з'їла своє немовля): «чорні хмари нависли над селом... в них горе та сльози, сльози та горе... І плакати за померлими нема вже сил... стільки горя навколо... Мерці під ногами, а їх нема кому ховати – всім байдуже, всі хочуть жити... І піде брат на брата, сина батько прокляне, а сини відречуться від батьків. Так буде. Скоро. Незабаром. Своя плоть буде найсмачнішою... І рідною кров'ю дітей годувати будуть. А хліб стане і життям, і смертю... І небо розколеться навпіл» [16, с. 30].

Повтор «Меншає нашого роду» [16, с. 311] і його варіації та опис жінки з пишним довгим волоссям на Пантьошиному «возі смерті» покликані передати трагедію окремо взятих людини, роду, врешті України, що прочитується на рівні підтексту, й окрім цього діють у силовому полі контрасту ідилічної картини нічної Підкопаївки на початку твору.

Актуалізація теми пам'яті й постам'яті про Голодомор – домінантна риса роману Н. Доляк «Чорна дошка», яка досягається за допомогою переплетення трьох часових площин: 1932–1933-ix, 80-тих і 2000-х рр. На прикладі чотирьох поколінь (дід–діти–онуки–правнуки) у творі реалізовано художню версію теми геноциду голодом у вінницькому селі Веселе, котре, як і всі інші,

що потрапили на Чорну дошку, не виконало план хлібозаготівель. Зміна світоглядної парадигми головного героя Олесь Тернового відбувається під час відрядження в рідне село для забезпечення висвітлення в ЗМІ виконання наказів партії. Саме він і стане сільським літописцем, нотатки якого ляжуть у основу кіносценарію правнука Олександра Левківського «Минулому не помстишся».

Діти Тернового – втрачене покоління, оскільки сформовані під впливом культурного радянського фетишизму, і лише в онуці Ліді відбувається реанімація родової пам'яті, яка вповні заявить про себе в наступному поколінні: «бачив старий, знав, Ліда – єдина, хто не викине на смітник те, що він збирав у той страшний час...» [18, с. 31].

Реалізація художнього освоєння страшного голоду на тематичному рівні прочитується через усвідомлення головного героя своєї співпричетності до винуватців тих подій: він винен, бо вірив облудливим гаслам нової влади, викривав у своїх нарисах тих, хто не виконував накази партії, вважаючи їх несвідомими, обмеженими громадянами; він не знайшов у собі сили на відкритий протест, коли зрозумів, що панує тотальне безчинство щодо селян. Тому на найвне питання онуки щодо винних, відповів коротко, містко й однозначно: «Я». І на цьому рівні маємо слабкий, але все ж таки перегук твору з романами Л. Кононовича й Т. та О. Литовченків.

Серед літератури про Великий голод роман Н. Доляк відрізняється використанням художніх прийомів сну й ведення щоденника (блокнота), куди занотовано історії сільських «куркулів», незаможників і згадано всіх причетних до їхніх трагедій.

Письменницький дуєт Т. й О. Литовченків у романі «Книга Жахиття. 1932–1938», осмислюючи страхітливую дійсність, дає відповідь на питання: чому й за що потерпала Україна. Їхня версія частково перегукується з думкою, озвученою в «Темі для медитації» Л. Кононовича: «Якби не схотів народ цей дати владу над собою іншим – не да би! Все, що потрібно для опору, для обстоювання власної гідності, ці люди мали. Але ж пересварилися, перегризлися між собою» [19, с. 4].

Третій роман із мінісерії подружжя «101 рік України», подібно до роману Н. Доляк «Чорна дошка», – низка сімейних хронік мешканців с. Катеринка, що на Миколаївщині, й Києва, в контексті якої порушується тема рятівництва, практично не артикульована в літературі про Голодомор. Йдеться про Олександра Глаголева, настоятеля храму Миколи Доброго на Подолі (інша назва – Миколи Чудотворця), який збереження життя іншого ставить понад безпеку й порятунок власної сім'ї, не говорячи про персональну.

Художня версія порятунку селян, яким вдалося вирватися з голодних сіл й добитися до міста, відповідно до реальної дійсності має передісторію закорінену в 1905-й – рік єврейських погромів. Врятовані майже тридцять років тому, долаючи свій страх, долучаються до порятунку інших (переховують, годують, дістають документи, влаштовують на роботу в місті), віддаючи свій борг за порятунок, і головне – спокутуючи свої гріхи врятованими життями: «Спочатку червонодупі муравйовці просто у мене на очах закололи нашого Монечку багнетами, а потім чекісти змусили мене звалити його вбивство на петлюрівців,.. погрожуючи розправою з Ципочкою. Усі ці роки я жив по вуха в брехні, не маючи спокою в душі. І ось нарешті дістав прекрасний шанс помститися... Я не зумів врятувати ні нашого Моню, ані твою мамеле. Однак цих селян врятую!» [19, с. 58].

Справу батька, закатованого в застінках Лук'янівської в'язниці, продовжить син – Олексій Глаголев, Праведник народів світу.

Документально-історична основа твору не вичерпується введенням у текст розпорядчих документів і фігуруванням імен представників вищих ешелонів влади: Косіор, Молотов, Каганович – історичні персонажі, які виконують важливу сюжетно-композиційну функцію у творі.

У своїй рецепції геноциду голодом Т. й О. Литовченки, подібно до Н. Доляк, зображують історію села Катеринки, занесеного на Чорну дошку, але не лише вибором регіону різняться авторські версії – вражаючі картини голодної смерті роману «Книга Жахіття. 1932–1938» сягають апогею в мініхроніці сімейства Пашенків, останній обід дітей якого був юшкою з молодшої сестрички. Діти перед смертю дають дозвіл на споживання власного тіла в їжу, при цьому буденно обговорюючи нелегкий вибір матері й тітки жертви, чеснот власних і своїх рідних, говорячи про Бога й космос.

Одним із останніх творів, де звучить тема Голоду, є документально-художній роман В. Герашенка й І. Мельниченко, написаний за щоденником бабусі В. Герашенка, яка з матір'ю, сестрою та братами була депортована у Сибір після розкуркулення родини. За два роки сестри змогли повернутися додому за сприяння вихідця з Гуляйполя, комісара об'єднаного державного політичного управління в м. Надєждинськ Сергія Жлуктенка, котрий допоміг їхньому діду з оформленням документів на дітей у комендатурі.

Про Великий голод у романі лише одна промовиста згадка діда Ісака, яка, розкриваючи весь жах пережитого ним, суголосна травматичному досвіду онук: «Ісак заплющив очі, відганяючи від себе видива смертей... Збожеволілих від голоду матерів, котрі їли одних власних дітей і годували

ними інших. Засуджених і застрелених працівників колгоспів, які таємно прокрадалися на поля, щоб украсти кілька колосків. Намагався забути спухлі від голоду животи малечі і закривавлені руки тих, хто згризав власні палці, щоб отримати хоча б трохи м'яса. Йому до дрижаків страшно було думати, що онукам теж довелося пережити подібне» [20, с. 478].

Художня рецепція українських письменників геноциду голодом переважно охоплює 20-і – початок 30-х рр. ХХ ст., що зумовлено реаліями часу: тривалому масштабному історичному етапу утвердження радянської влади на території України (колективізації), апогеєм якого став Голодомор. Водночас є й поодинокі твори, у яких часові координати охоплюють період по Голодомору (Є. Гуцало збірка «Співуча колиска з верболозу», Т. й О. Литовченки «Книга Жахіття. 1932–1938», Н. Доляк «Чорна дошка»). Залежно від авторського задуму маємо й різні типи персоносфери. Один формується на основі дуального підходу, за допомогою поділу персонажів на позитивних і негативних, на основі певних ідентитетів: наприклад, у романі Л. Кононовича «Тема для медитації» (до позитивних/світлих належать головний герой Юр, Леляна, баби Чакунка й Лепестина та ін., негативних/темних – виконавці Голодомору, комуністи й комсомольці: Дзякунка, директор школи Багрій, Стояни дід і внук та ін.). Інший – позбавлений як такого чіткого поділу персонажів, оскільки вони наділені комплексом діаметрально протилежних за своєю суттю рис характеру. Така модель персоносфери працює в романах А. Дімарова «І будуть люди», Н. Доляк «Чорна дошка». Проте можемо говорити й про варіації в межах основних типів персоносфери, коли серед тієї чи тієї категорії фігурує персонаж, морально-етичні орієнтири якого за певних ситуацій змінюються чи в якусь групу вводиться персонаж, який є в ній чужим (наприклад, у романі С. Талан «Розколоте небо» до таких належать Ольга, старша дочка Павла Черножукова, парторг Кузьма Петрович Щербак). Основа художніх творів про Голодомор закорінена в документальні чи усні свідчення, рівень художнього освоєння яких різний, що проявляється в їх жанровій специфіці, просторовій, сюжетній організації тощо. Оскільки, будучи мобілізованим на підтримку розвитку індустріалізації, село найбільше потерпало від Голодомору, маємо домінування рустикального топосу в літературі цього тематичного діапазону (А. Дімаров «І будуть люди», Є. Гуцало «Співуча колиска з верболозу», С. Талан «Розколоте небо»), проте і роль міста в переживанні, а відтак і осмисленні трагедії важить не менше – воно збільшувало шанси на виживання (Н. Доляк «Чорна дошка» Т. й О. Литовченки «Книга Жахіття. 1932–1938»).

Важливу роль у освоєнні теми відіграють питання національної травми й національного досвіду, набутого представниками обох статей і різних вікових категорій (С. Талан «Розколоте небо», Т. й О. Литовченків «Книга Жажіття. 1932–1938») тощо.

Незважаючи на значний доробок гуманітаристики та художньої літератури у вивченні й осмисленні Великого голоду, ступінь освоєння й пропрацювання Голодомору як одного з етапів утвердження і функціонування тоталітаризму й геноциду у суспільстві потребує подальшого

серйозного системного наукового й художнього освоєння, що зумовлено потребою суспільства й нації у знанні, сприйнятті своєї історії, її трагічного досвіду, визнанні причетності до злочинів, які мають трагічні й травматичні наслідки індивідуального, суспільного, національного й культурного рівнів. І в цьому плані важлива роль за мистецтвом, зокрема літературою, яка, маючи свій набір художніх прийомів і засобів, сприяє осмисленню теми Голодомору, а отже, і подоланню його наслідків. Тож можемо констатувати актуальність задекларованої теми у всій її поліаспектності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hobsbawn E. *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London : Abacus. 1994. URL: <http://surl.li/epjkd>
2. Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse. *East-West: Journal of Ukrainian Studies*. 8, No. 1. 2021. S. 99–143. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/641/308> (дата звернення: 15.01.2022).
3. Конончук Т. Затемнення українського сонця, або Трагедія голодомору 1932–1933 років у фольклорі України : монографія. Київ : Твім інтер, 1998. 213 с.
4. Конончук Т. Українська література в обороні права на життя. *Вісник Академії адвокатури України*. 2019. Т. 16. Ч. 2(43). С. 40–49.
5. Тимошук Н. Антитоталітарний дискурс української прози ХХ століття: проблематика Голодомору та особливості її художньої реалізації : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2005. 13 с.
6. Nora P. Histoire et roman: ou passent les frontières? *Le Debat: L'histoire saisie par fiction*. 2011/3. № 165. С. 6–12.
7. Ніколаєнко В. «Філія пекла на землі»: Голодомор в романі С. Талан «Розколоте небо». *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ* : зб. матеріалів Х Міжнародної Інтернет-конференції з україністики. Мюнхен : Open Publishing LMU, 2020. С. 329–344.
8. Зарівна Т. «На мене дуже вплинула Західна Україна...». Розмова з лауреатом Національної премії ім. Т.Г. Шевченка А. Дімаровим. *Кур'єр Кривбасу*. 2003. № 166. С. 3–14.
9. Терен Т. Неопублікована розмова з Анатолієм Дімаровим: «Шкодую, що в такі страшний час жив, коли не можна було писати правду». *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/07/7/174315/> (дата звернення: 10.01.2022).
10. Словник символів / Потапенко О., Дмитренко М. та ін. URL: <https://textarchive.ru/c-1833001-pall.html> (дата звернення: 10.01.2022).
11. Дімаров А. *І будуть люди*. Харків : Folio, 2021. 976 с.
12. Загребельний П. Тисячолітній Миколай: роман. Харків : Folio, 2004. Ч. 2. 461 с.
13. Горбач Н. Наративання Голокосту в повісті Є. Гуцала «Співуча колиска з верболозу». *Вісник Запорізького національного університету* : збірник наукових праць. *Філологічні науки*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика». 2020. № 2. С. 172–178.
14. Гуцало Є. Співуча колиска з верболозу. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10357&page=17> (дата звернення: 12.01.2022).
15. Кононович Л. Тема для медитації. Львів : Кальварія, 2004. 240 с.
16. Талан С. *Розколоте небо*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 352 с.
17. Пухонська О. Втеча в несвободу, або Народження масової людини (за романом Світлани Талан «Розколоте небо»). *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. Філологічні науки. 2016. № 8. С. 94–98.
18. Доляк Н. *Чорна дошка*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 368 с.
19. Литовченки Т. і О. *Книга Жажіття. 1932–1938*. Харків : Folio, 2020. 203 с.
20. Мельниченко І., Геращенко В. *Живі. Всупереч*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 480 с.

REFERENCES

1. Hobsbawn, E. (1994). *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Abacus. Retrieved from: <http://surl.li/epjkd> [in English].

2. Hrynevych, L. (2021). “Stalin’s Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse”. *East-West: Journal of Ukrainian Studies*, 8, 1, 99–143. Retrieved from: doi.org/10.21226/ewjus641 [in English].
3. Kononchuk, T. (1998). *Zatemnennia ukrainskoho sontsia, abo Trahediia holodomoru 1932–1933 rokov u folklori Ukrainy: monohrafia* [The Eclipse of the Ukrainian Sun, or the Tragedy of the Holodomor of 1932–1933 in the Folklore of Ukraine]. Kyiv: Tvim inter [in Ukrainian].
4. Kononchuk, T. (2019). *Ukrains’ka literatura v oboroni prava na zhyttia* [Ukrainian literature in defense of the right to life]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 16. No. 2(43), 40–49 [in Ukrainian].
5. Tymoshchuk, N. (2005). *Antytotalitarnyi dyskurs ukrainskoi prozy XX stolittia: problematyka Holodomoru ta osoblyvosti yii khudozhno realizatsii* [Anti-totalitarian discourse of Ukrainian prose of the 20-th century: issues of the Holodomor and peculiarities of its artistic realization]. (Extended abstract of candidate’s thesis). Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Kyiv [in Ukrainian].
6. Nora, P. (2011). *Histoire et roman: ou passent les frontières?* [History and novel: should we cross the boundaries?]. *Le Debat. L’Histoire saisie par fiction*, 165, 6–12 [in French].
7. Nikolaienko, V. (2020). “Filiia pekla na zemli”: Holodomor u romani S. Talan “Rozkolote nebo” [“A part of a living hell”: Holodomor in S. Talan’s novel “The split sky”]. *Dialoh mov – dialoh kultur. Ukraina i svit: zb. materialiv X Mizhnarodnoi Internet-konferentsii z ukrainistyky* [X International Internet Conference on Ukrainian Studies]. Miunkhen [in Ukrainian].
8. Zarivna, T. (2003). “Na mene duzhe vplynula Zakhidna Ukraina...” Rozмова z laureatom Natsional’noi premii im. T.H. Shevchenka A. Dimarovym [“I was greatly influenced by Western Ukraine...”. Conversation with the laureate of the Taras Shevchenko National Prize A. Dimarov]. *Kurier Kryvbasu*, 166, 3–14.
9. Teren, T. (2014, Juli 7). *Neopublikovana rozmova z Anatoliem Dimarovym: “Shkoduiu, shcho v takyi strashnyi chas zhyv, koly nemozhna bulo pysaty pravdu”* [Unpublished conversation with Anatoly Dimarov: “I regret that I lived in such a terrible time, when it was impossible to write the truth”]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/07/7/174315/> [in Ukrainian].
10. Potapenko, O. (Ed.) (1997). *Slovyk symboliv* [Dictionary of symbols]. Retrieved from: <https://textarchive.ru/c-1833001-pall.html> [in Ukrainian].
11. Dimarov, A. (2021). *I budut liudy* [And there will be people]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
12. Zahrebelnyi, P. (2004). *Tysiacholitnii Mykolai* [The thousand-year-old Nicholas]. Kharkiv: Folio, (Vol. 2) [in Ukrainian].
13. Horbach, N. (2020). *Naratuvannia Holokostu v povisti Ye. Hutsala “Spivucha kolyska z verbolozu”* [The Holocaust in the narrative structure of the novel „The melodious willow cradle” by Ye. Hutsalo]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Filolohichni nauky*, 2, 172–178. DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-2-24> [in Ukrainian].
14. Hutsalo, Ye. *Spivucha kolyska z verbolozu* [“The melodious willow cradle”]. Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10357&page=17> [in Ukrainian].
15. Kononovych, L. (2004). *Tema dlia medytatsii* [A topic for meditation]. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
16. Talan, S. (2015). *Rozkolote nebo* [The split sky]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub simeinoho dozvillia” [in Ukrainian].
17. Pukhonska, O. (2016). *Vtecha v nesvobodu, abo Narodzhennia masovoi liudyny (za romanom Svitlany Talan “Rozkolote nebo”)* [Escape to imprisonment, or The birth of a mass person (based on Svitlana Talan’s novel “The Split Sky”)]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*, 8, 94–98.
18. Doliak, N. (2021). *Chorna doshka* [Black board]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho dozvillia”.
19. Lytovchenky, T. i O. (2020). *Knyha Zhakhittia. 1932–1938* [Book of Horror. 1932–1938]. Kharkiv: Folio.
20. Melnychenko, I., Herashchenko, V. (2021). *Zhyvi. Vsuperech* [Alive. Contrary to]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub “Klub simeinoho dozvillia”.